

**НИКОЛАЈ ФЈОДОРОВИЧ ФЈОДОРОВ О КЊИЗИ,
БИБЛИОТЕКАРУ И БИБЛИОТЕЦИ****

Николај Фјодорович Фјодоров родио се 1829. године у Тамбовској губернији. Познато је да је он био ванбрачни син кнеза П. И. Гагарина. Та околност, с једне стране, омогућила му је да добије доста солидно образовање, а с друге стране – дала подстицај за развој самобитне филозофије у којој "тајна рођења" није била на последњем месту. Као што је било уобичајено у то време, Николај је добио презиме и име свог крштеног кума.

Деда Николаја Фјодорова био је познати масон, истакнути државни чиновник Иван Гагарин, чија је неочекивана смрт дубоко потресла Николаја. Ускоро је уследила и смрт стрица, Константина Гагарина, вође тамбовског племства, који је васпитао Фјодорова и чије је покровитељство уживао. "Питања рођења и смрти међу собом су најтешње повезана: док се смрт не дотакне бића са којим смо у средству и јединству, она не привлачи нашу пажњу, према њој смо равнодушни" [5, стр. 205]. Ова мисао ће постати једна од главних за формирање погледа на свет будућег филозофа.

Фјодоров се школовао у Одеси, у Ришељевском лицеју, и по његовом свршетку предавао је историју и географију у различитим провинцијалним градовима. Напустио је доцније професију наставника и 1869. године почео да ради као помоћник библиотекара у Чертковој библиотеци у Москви а затим 1874. у Библиотеци Московског јавног и Румјанцевљевог музеја.

Пет година је Фјодоров радио у Чертковој библиотеци као помоћник Петра Бартењева и под његовим руководством прошао сјајну школу библиотекарства. Од Бартењева је Николај Фјодорович попримио огроман круг знања, архивских и историјских података систематизованих око основне теме часописа Руски архив. Све је то створило претпоставке за појаву "необичног библиотекара" о коме су кружиле легенде.

Можемо поуздано тврдити да је Фјодоров, борећи се за увођење усавршавања у делатност библиотеке, имао у виду искуство Черткове библиотеке с њеним отвореним салама за читање, музејом и каталозима.

Черткова библиотека за цело време свога постојања, од 1863. до 1874. године, била је практично једина јавна библиотека у Москви.

Управо се у њој К. Е. Циолковски, за време једне од својих првих посета библиотеци, упознао с Фјодоровим. К. Алтајски, који је записао научникова сећања, наводи следеће његове речи о професионалној делатности Николаја Фјодорова: "Он је био идеални библиотекар. Његова начитаност била је безгранична и запрепашћавала је све: од студената до академика. Посаветовати се с њим у вези са потребном литературом нису сматрали зазорним ни људи највиших звања и рангова. И према свима је он био предусретљив, добар и љубазан" [7, стр. 180]. Добронамерност Николаја Фјодоровича према читаоцима, умешност да побуди њихова интересовања, запазили су многи. Фјодоров је у пракси оваплоћавао властиту теорију библиотечног посла потврђујући на тај начин своју тезу о томе да библиотекар мора да понуди читаоцу максимум знања из одређене струке. Управо с тим циљем је он препоручивао универзитетским професорима да раде у

* Наталија Андрејевна Петрова, кандидат (ментор) на катедри библиотекарства Московског државног универзитета културе и уметности.

** Преведено из часописа Библиотековедение бр. 4, 2000, стр. 78-84.

библиотеци. Ево шта у својим сећањима каже К. Е. Циокловски: "Тих година ја сам у њему видео свог наставника. Он није само био ерудита, већ и веома танан и талентован педагог. Уочивши моје одушевљење за математику, физику и донекле хемију, он је бирао за мене литературу и руководио мојим самообразовањем. Научио ме је да се користим каталогом, да правим конспекте, екцептирам из књига оно што је најважније, основно. Нећу претерати ако кажем да ми је он замењивао универзитетске професоре са којима нисам био у контакту. Фјодорова сматрам необичним човеком а сусрет с њим – срећом!" [7, стр. 182] .

У огледу К. Алтајског није прецизирано време познаства Фјодорова и Циолковског, али узимајући у обзир да се догађаји који се описују односе на период између 1873-1876. године, можемо претпоставити да се њихово познаство наставило и унутар зидова Музеја Румјанцева где је Фјодор прешао да ради након затварања Черткове библиотеке.

Након предаје књига из Черткове библиотеке у Московски јавни и Румјанцевљев музеј, Фјодоров је најпре био одлучио да се пресели у Керенске гдје је, током четири године, одлазио на одмор код свог ученика Н. П. Петерсона. Али Фјодоров ипак мења своју првобитну одлуку и ступа на скромну дужност дежурног чиновника у читаоници библиотеке Румјанцева. "Својим положајем у близини књига и људи који су се бавили књижевним и научним радом – сведочи следбеник Фјодорова, његов ученик В. А. Кожевњиков, - он је био сасвим задовољан, никаквих промена и побољшања није желео, одбацивао је упорно свако унапређење у погледу звања и тиме неретко запрепашћивао и саму управу; одбијајући дозначене му повишице плате молио је да их уступе неком од својих колега који су имали породицу" [15, стр. 3] . Почевши рад у библиотеци Румјанцева 27. новембра 1874. године, Фјодоров је остао на служби скоро четврт века.

У то време у библиотеци су радили не само државни службеници већ и такозвани добровољни сарадници, тј. они који су добровољно и без надокнаде помагали библиотечким радницима. У обавезе и једних и других спадали су пријем и каталогизација прибављених књига, издвајање дупликата, издвајање књига за повезивање и издавање књига читаоцима. Бујица књига, која је нарастала сваке године, приморавала је службенике, чији број је био ограничен, да раде крајње напорно. С великим напором су успевали да каталогизују књиге. И, разуме се, долазак на рад у библиотеку таквог човека ерудите, какав је био Фјодоров, био је за њу велика срећа. Служба у библиотеци Румјанцева, несумњиво, био је значајан међаш и у животу самог Фјодорова када се дефинитивно формирао његов поглед на свет а његово учење достигло потпуну јасност и довршеност.

У извештају Библиотеке Московског јавног и Румјанцевљевог музеја за 1898. годину, када је Фјодоров одлучио да напусти службу, изражавало се дубоко жаљење везано за чињеницу што је он, каже се тамо, "био незамењиви саветник и руководилац" читаоцима у првом реду "захваљујући својим пространим познавањем библиографије" [20, стр. 27, стр. 11] .

Теоријска схватања Николаја Фјодорова по питањима библиотекарства осветљена су у малом броју радова културних, научних и књижевних посленика. В. А. Кожевњиков у студији Николај Фјодорович Фјодоров излаже гледишта свога учитеља по питањима библиотекарства. Фјодоровљева смрт* изазвала је мноштво одзива савременика у којима се наглашава изузетна делатност Николаја Фјодоровича, поред осталог и у библиотекарству. Између осталог, треба посебно поменути: "Из сећања на Николаја Фјодоровича Фјодорова" В. Ј. Покровског и "Успомени Н. Ф. Фјодорова" Ј. С. Њекрасове. Касније се јављају радови И. А. Лининченка и А. А. Гинкена. У наше време пажњу заслужују радови С. Г. Семјонове,

* Поводом стогодишњице смрти великана руске филозофије "московског Сократа" Николаја Фјодорова одржан је међународни научни скуп у октобру 2003. на београдском Филолошком факултету. Учествовало је 35 угледних научника европског ранга из Русије, Израела, Немачке, Пољске, Француске, Мађарске, САД и Србије.

В. С. Борисова и Л. М. Ковал. У њима је садржана свестрана анализа библиотечке делатности Н. Ф. Фјодорова, али, на жалост, преовлађује једностран приступ њеном осветљавању – искључиво с практичне тачке гледишта а теоријски погледи, нарочито извори његових библиографистичких истраживања, нису подробно анализирани.

Фјодоровљево учење о библиотекама нераздно је повезано с његовом Филозофијом заједничког дела, непосредно произлази из поставки о васкрснућу очева кроз благодарно сећање синова. Са становишта Фјодорова, човек се налази у процесу еволуције а у исто време достиже нове ступеве развоја научно-техничког прогреса, делујући и сам на природу и мењајући је по својој жељи. Овладавајући знањима, човек и на моралном плану постаје виши.

Страх од смрти, зависност од природе па, према томе, свест о сопственој слабости, по мишљењу Фјодорова, представља праузрок зла, основу развоја супарништва и борбе.

Научивши се управљати смрћу и смртношћу човек ће постати бољи, усредсредити се на усавршавање духа не одвајајући се од материје. Укида се противуречност између претходних и каснијих поколења.

Фјодоров предлаже не само да се делује на природу, већ, у првом реду, да се позабавимо стваралачким самоусавршавањем човека. Велику улогу у том процесу он додељује књизи. У њој Фјодоров у првом реду види њеног творца, књига за њега није ствар већ средство успињања ка аутору, његово поштовање "са свим другим оцима у свити, такорећи, Бога свих наших очева", "чинећи га предметом општег помена" [1, стр. 444] . Позив на помен треба да буде праћен "позивом на грађење места помена, тј. школа-храмова с библиотекама-музејима у свим местима" [4, стр. 172] . Религиозна веровања њихових аутора немају значај пошто се "њиховим поменом поставља принцип њихове будућности". Штампана дела – нису напросто збирке књига, дела једног или другог аутора, већ сабор људи са свом разноликошћу њихових схватања и грешака. У том смислу, сматра Фјодоров, библиотека поприма нове функције: "Библиотека је, или треба да буде, не култ књига већ култ твораца тих књига, култ у духу и истини, тј. истраживање. Библиотека треба да буде не читаоница, место за читање ради забаве, већ место истраживања, треба да буде не читање Минеја, већ Минеји истраживања..." [1, стр. 444] , тј. библиотеку Фјодоров замишља као помоћника у научним истраживањима.

Фјодоров је негирао популарно знање сматрајући га "неплодним у науци и деструктивним у животу и друштву" [1, стр. 443] , позивао на дубинско истраживање предмета, критичко усвајање материјала изложеног у књизи. "Под збирком књига – пише Фјодоров – не треба да се скрива, већ да се открива сабор њихових аутора, тј. нама сличних људи који су, према томе, у стању и да греше" [1, стр. 444] . Упознавши се са књигом треба имати у виду да мишљење аутора још није и истина. Отуда се према садржају књиге треба односити, с једне стране, с поштовањем према аутору, а, с друге стране, - упоређивањем онога што су они изложили с достигнућима науке, практичним запажањима и искуством.

Велики значај за књигу има наслов на основу кога се суди о њеној теми. Зато је, наглашава Фјодоров, наслову у првом реду "потребна садржајност" [4, стр. 278] . Посматрајући кратке наслове књига као "мамац" и "рекламу", он указује: "васпостављањем старинског начина дугачких и опширних наслова, ми унапред желимо да упознамо читаоца с оним шта он може да нађе у самом делу како бисмо га спасили од читања и куповине непотребног" [4, стр. 277] . Али нису сви у могућности да набаве књиге, многи су упућени искључиво на јавну библиотеку.

Фјодоров позива ауторе књига да схвате свој дуг према јавним библиотекама и у књигохранилиште пошаљу најбоље примерке својих штампаних дела. Позив није био случајан пошто, по сведочењу листа Недеља, због цензуре многи примерци књига нису ни достављени у Библиотеку Румјанцевљевог музеја или су достављени оштећени примерци, у којима је недостајало мноштво страница, неретко без почетка и краја. Фјодоров иступа с предлогом да сви власници приватних библиотека сачине каталоге књига са којима

располажу и своје збирке ставе на бесплатно коришћење широкој публици. Одговорност за коришћење и очуваност примерака из приватних библиотека сносила би она библиотека у чијим салама би био омогућен приступ личним збиркама.

При комплетирању фондова библиотека, по мишљењу Фјодорова, у њих је потребно укључити не само књиге већ и летке, брошуре, календаре и друга ситнија издања, пошто се целовита представа о епохи може стећи само комплексним проучавањем свих облика штампане продукције. Он је чак предлагао власницима приватних библиотека да своје колекције књига поклоне јавним библиотекама, наводећи као пример историчара Н. Д. Лагодина који је давао бесплатне консултације читаоцима а затим је своју збирку књига поконио Библиотеци Московског јавног и Румјанцевљевог музеја.

Фјодоров апелује да се према књизи треба односити као према живом створењу које изражава мисли и душу њеног аутора. "У случају смрти аутора на књигу треба гледати као на посмртне остатке од чије очуваности такорећи зависи његово оживљавање" [3, стр. 229] . Аутор живи у својим књигама и да не би био заборављен, ради његовог помена у библиотекама, предлага се да се формира посебно изложбено одељење које би се бавило организацијом изложби на дан смрти аутора (дан смрти је изабран зато што датум рођења није увек прецизно утврђен). Ова идеја је логички следила из предлога Фјодорова да се фондови библиотека устроје календарским редом по датумима смрти аутора. Фјодоров је, попут Цркве, предлагао да се одговарајућег дана, који одговара датуму смрти овог или оног аутора, врше помени, а такође да се проучавају творци науке и знања подсећањем не само на њихова дела већ проучавањем њих самих. "Проучавати пак – не значи прекоревати их или хвалити, већ их враћати у живот..." [3, стр. 158] , испуњавајући на тај начин синовску дужност према очевима.

Размештај књижних фондова који предлага Фјодоров, по нашем мишљењу, има низ битних недостатака. Пре свега искрсава питање: како разместити фондове живих аутора. Други проблем је скопчан са изналагањем неопходне литературе према тематском избору. Читалац који долази у библиотеку са одређеном истраживачком темом, при систематском или предметно-тематском размештају фонда у условима отвореног приступа може да узме потребну књигу с полице, неретко заобилазећи каталог, што му уштеђује време за научна истраживања, учење и сл. При размештају пак према датумима смрти аутора консултовање каталога је неопходно пошто се не може захтевати од читаоца да памти датум смрти сваког од мноштва аутора. Читалац или библиотекар су приморани да литературу проналазе у различитим, могуће и многим одељењима при чему постоји реална опасност да радови живих савременика не нађу адекватно место у фонду и каталозима. На тај начин ће трошење времена на проналажење књига бити све веће, а ефективност коришћења фондова све мања.

Научно-истраживачки рад је несумњиви приоритет Фјодоровљеве теорије библиотекарства. Постоји, међутим, још један аспект који Фјодоров нигде директно не излаже нити се у проучавању његовог наслеђа наглашава а то је: мисао о месту библиотеке у систему моралног и духовног просвећивања народа. С једне стране он следи ланац: "храм – музеј – библиотека", и овде библиотека има функцију духовног просвећивања, а, с друге стране: "школа – библиотека" и "универзитет – библиотека", где библиотека има образовну функцију. Оба ова усмерења показују значај делатности библиотека у животу друштва. Наглашавајући блискост библиотеке и музеја, Фјодоров пише да је "музеј без књиге, без библиотеке незамислив, а библиотека без музеја је непотпуна, у највишем степену мањкава институција; однос библиотеке према музеју сличан је односу душе према телу, раздвајање ових двају институција за музеј је смрт, музеј уопште не може да постоји без књига, али то није потпуна смрт (познато је да постоје библиотеке без музеја), али какав је то живот!..." [3, стр. 158] .

Фјодоров се залагао за такву организацију библиотека која би омогућила читаоцима да њихово бављење у њима буде што продуктивније. Библиотеке су позване да,

по његовом мишљењу, "сачувају од потпуне пропасти плодове умног и душевног живота", и неретко су једине институције у провинцији које су у стању да сачувају становништво од пијанства, хазардних игара и других порока. "Што се тиче потребе за библиотекама, које су школе за одрасле, дакле – више школе, и преке потребе да се оне отварају свуда, нема никакве сумње: без библиотеке ни сама писменост, о чијем ширењу се све више води рачуна, и чија је обавезност за свакога само питање времена, - не може имати одговарајући значај зато што скоро нема где да се примени" [3, стр. 228] .

Дотичући се питања приближавања библиотечких фондова читаоцима и презентације њиховог садржаја, Фјодоров велику пажњу посвећује размештају књига, каталожком листићу и анотацији уз књигу.

За сваку библиотеку је важно да књига што је могуће пре буде доступна читаоцу, а то зависи од тога колико брзо ће информација о њој доспети у каталог, тј. потребно је да књига доспе у библиотеку са већ штампаним каталожким листићем. У чланку "Шта значи каталожки листић штампан уз књигу?" Фјодоров се подробно осврће на његов значај за пропаганду књиге [3, стр. 227-230] . Све је од значаја: материјал од кога је израђен каталожки листић, његове димензије, садржај. Предлаже да се израде две врсте листића: од чврстог материјала (димензије листића треба да буду истоветне за све врсте штампаних издања пошто су они намењени за каталоге библиотека) и на простој хартији (број ових листића треба да буде знатно већи од тиража књига). Ови листићи од хартије, вршећи улогу рекламних огласа, знатно могу да допринесу ширењу дела. Фјодоров предлаже ауторима да сами сачине анотације за књиге које су написали пошто само аутор може тачно да презентује садржај свога дела.

Идеја о примени штампаних листића наишла је на широк одзив на страницама периодичне штампе, изазвала одобрење и подршку. У Московским новинама се, на пример, наглашавао значај увођења поменути новине али с напоменом да ће "корист од каталожких листића тек сада бити стварна када све књиге штампане у Русији буду снабдевене поменути листићима" [18] . А то се може постићи, наглашава се у чланку, само посебним указом владе. И у штампи, и од стране самог Фјодорова, наглашавало се да би штампани каталожки листић уштедео труд библиотечким радницима задуженим за каталожки опис књига, донео финансијске уштеде и прерасподелу средстава у корист куповине нових и обнављања старих, нарочито вредних издања. Према томе, увођење једног тако једноставног усавршавања помогло би да се побољша делатност библиотека не само у области каталогизације и библиографије, већ и у комплетирању фондова захваљујући ослобађању допусних новчаних средстава и могућности да се она усмере на набавку нових књига.

Идеја Николаја Фјодорова о увођењу штампаног аотираног каталожког листића, и његовом достављању уз књигу при дистрибуцији по библиотекама, била је реализована тек у совјетско време.

Највећу пажњу Николај Фјодоров је посветио библиографији. У чланку "Питања библиографије. (Писмо В. Е. Филипченко Е. И. Аркадјеву)" [8] , објављеном на страницама Штампарског посредника, наглашава се мизеран положај библиографских пописа примораних да "животаре" на последњим страницама научних часописа. Међутим, "једино библиографија може да од популарног, тј. привидног знања, доведе до стварног знања заснованог на непосредним изворима чији попис библиографија нуди" [3, стр. 230] . По мишљењу Фјодорова, само библиографија може да омогући прелазак са механичког слушања и бележења универзитетских предавања на самостални, плодотворни рад студената. "Библиографија ... која води свакога да учествује у самом сазнавалачком труду, а не само у бесплодном упознавању с његовим врхунцима" [3, стр. 230] , пише он, може да послужи као основа за прелазак са теоријског знања на његову примену у животу, за довођење интелигенције до свести о својој улози у народном просвећивању.

Библиографима, које је Фјодоров назвао чуварима знања, предлагао је да у својим приручницима назначе место где се чувају издања у јавним библиотекама. То би, "с једне стране, довело до бољег услуживања читалаца, а, с друге стране, до смањења броја књига које се траже". Ускраћујући читаоцу књигу библиотека, по мишљењу Фјодорова, "скреће пажњу онима који се за њих интересују да оне немају ништа заједничко са науком и правом просвећеношћу" [3, стр. 113].

Ради зближавања народа разних земаља и сарадње у развоју научне мисли, Фјодоров је предлагао да се уведе међународна размена књига. Ова идеја је и од раније била позната, па чак у неким случајевима имала и своје конкретно оваплоћење, али се никада раније размена књига није посматрала као средство зближавања међу народима. "Постављајући зближење као главни циљ размене, ми самим тим уздигемо библиотеке чији је значај данас апсолутно ништаван" [4, стр. 171].

За почетак такве делатности била је изабрана Француска као земља која је у то време била најближа Русији по питањима политике и културе. У почетку је размени књига Фјодоров придавао знатно већи значај од прости размене књига између две библиотеке. "Размена као израз међународног пријатељства, не може нити треба да наноси материјалну штету било коме и управо се она у том смислу предлаже ради међусобног информисања две или неколико а затим и свих нација" [4, стр. 301]. Зближавање нација, са становишта Фјодорова, биће остварено најпре путем размене достигнућа научне мисли, затим организовањем заједничких научних истраживања и разменом њихових резултата, касније је могуће свеопште претварање армија у природноистраживачку силу што ће постепено довести до непотребности држања војске пошто ће између земаља бити постигнуто поверење и разумевање. А то ће, са своје стране, довести до удруживања народа за борбу против заједничког непријатеља – смрти. А све је требало да почне успостављањем веза између двају библиотека – Националне библиотеке Француске и Библиотеке Московског јавног и Румјанцовљевог музеја.

Питању размене књига с Француском била је посвећена и полемикама на страницама периодичне штампе умногоме подстакнута од самог Фјодорова. Мишљења по питању размене књига била су подељена: једни су ватрено подржавали ову идеју, други су се изјашњавали против заснивајући свој негативни однос на тврдњи да Русија нема шта да понуди Француској за размену. Предлагало се такође да се један примерак сваке књиге објављене на територији Русије, може послати у Националну библиотеку Француске у Париз, а у Русију – по један примерак научне књиге из Француске, пошто је Француска белетристика већ широко распрострањена у руском друштву па за додатним примерцима нема потребе. Предлагало се да се таква размена посебним законима регулише на државном нивоу. И док са стране Русије није било никаквих формалних препрека, у Француској је била потребна одлука народне скупштине о издвајању додатног примерка од стране издавача предвиђеног за размену. Ствар се тиме и окончала мало запаженим претресом на страницама периодичне штампе. Идеја међународне размене књига, уз сву своју привлачност, није наишла на шири одјек у руском друштву. Иако се зна да је Фјодоров по питању размене књига тражио подршку од руских културних посленика, обраћајући се за помоћ и Лаву Толстоју. Ова идеја је реализована тек у совјетско време.

Теоријске разраде Николаја Фјодорова у области библиотекарства могу се уопштено представити следећим усмерењима:

У библиотекама, осим књижног фонда и читаонице, треба обезбедити и изложбено одељење у којима би се на дан смрти аутора организовале изложбе његових дела.

При комплетирању у фондовима библиотека треба да нађу места проспекти и брошуре пошто чак и ситна издања помажу да се васпостави целовита слика живота друштва.

Библиотечки каталошки листић, као извор информација о књизи, треба сажето да презентује њен садржај. Аутори се позивају на састављање анотација за књиге које су написали, пошто они могу најпрецизније да изложе садржину свога дела.

Међународна научна сарадња и међународна размена књига представља једну од карика у уједињавању људи на општој ствари. Са размене књига планирало се прелажење на свенаучну размену између земаља.

За библиотекара, по могућности, треба поставити човека велике ерудиције. За рад у библиотеци треба ангажовати научнике и стручњаке из различитих области знања. У том случају библиотека постаје својеврсни клуб у коме се претресају најважнији научни проблеми.

Каталоге појединих збирки књига треба штампати и дистрибуирати их тамо где би могли бити доступни сваком који жели да се с њима упозна. Осим тога, читалац треба да има могућност да користи књигу која му је потребна у за то посебно опремљеној читаоници. Одговорност за чување књиге сноси установа при којој је таква читаоница отворена.

Ови теоријски погледи Николаја Фјодорова нашли су своју потврду и развој у практичној делатности библиотекара.

Превео с руског
Добрило Аранитовић

Литература

1. *Федоров Н. Ф.* Собр. соч. В 4 т. Т. 1. – М.: Изд. гр. Прогресс, 1995. – 518 с.
2. *Федоров Н. Ф.* Собр. соч. В 4 т. Т. 2. – М.: Изд. гр. Прогресс, 1995. – 544 с.
3. *Федоров Н. Ф.* Собр. соч. В 4 т. Т. 3. – М.: Традиция, 1997. – 743 с.
4. *Федоров Н. Ф.* Собр. соч. В 4 т. Т. 4. – М.: Традиция, 1999. – 688 с.
5. *Федоров Н. Ф.* Сочинения / Вступ. ст., примеч. и сост. С.Г.Семеновој; Общ.ред. А.В.Гулыги. – М.:Мысль, 1982. – 711 с., портр. – (Филос. наследие / АН СССР; Ин-т философии; Т. 85).
6. *Федоров Н.Ф.* К вопросу об установлении постоянного правильного научно-литературного обмена между Францией и Россией // Рус. ведомости. – 1892. – 9 марта. – № 67.
7. *Алтаски К.* Московская коность Циолковского // Москва. – 1966. – № 9. – С- 180 – 182.
8. Библиографические вопросы (Письмо В.Е. Филиппченко к Е.И. Аркадьеву) // Посредник печатного дела. – СПб., 1892. – № 3. – С. 17 – 20; № 5 – 7. – С. 20 – 22.
9. Борисов В. Идеальный библиотекарь // Альм. библиофила. – Вып. 6. – М., 1979. – С. 201 – 206.
10. *Борисов В.С.* Уход Н.Ф. Федорова из Румянцевской библиотеке // Начала. – 1993. – № 1. – С. 143 – 152.
11. В-в. Франко-русский обмен // Неделя. – 1898. – 8 февр. – № 6. – С. 198 – 199.
12. Вопрос об обмене изданий между Парижем и Москвой // Моск. ведомости. – 1892. – 22 февр.
13. *Гинкен А.* Идеальный библиотекарь Н.Ф. Федоров (Краткая характеристика покойного как человека и библиотекаря по литературным данным) // О чтении и книгах. – Вып. 3. – Спб., 1914. – С. 146 – 168.

14. *Коваль Л.* Страница истории: Николай Федорович Федоров и Московский публичный и Румянцевский Музеи // *Философия бессмертия и воскрешения*. Вып. 1. – М., 1996. – С. 236 – 243.
15. *Кожевников В.А.* Николай Федорович Федоров: Опыт изложения его учения по изд. и неизд. произвед., переписке и личным беседам. – Ч. 1. – М., 1908. – 320 с.
16. *Линниченко И.А.* Задачи библиографии: Речь, произнес. в собр. Одес. библиогр. о-ва при Императорском Новороссийском Университете 14-го мая 1911. года. – Одесса, 1911. – 12 с.
17. *Линниченко И.А.* Речи и полемики: Сб. ст. по истории рус. лит. и биогр. воспоминаний. – Одесса: Тип. Техник, 1914. – 319 с.
18. *Моск. газета.* – 1892. – № 325.
19. *Некрасова Е.С.* Памяти Н.Ф. Федорова // *Рус. ведомости.* – 1903. – 24 дек.
20. *Отчет Московского публичного и Румянцевского музеев за 1898 год.* – М., 1899.
21. *Покровский В.Я.* Из воспоминаний о Николае Федоровиче Федорове // *Моск. ведомости.* – 1904. – 23 – 26 янв.
22. *Семенова С.Г.* Николай Федоров: Творчество жизни. – М.: Сов. писатель, 1990. – 384 с.